

ӘОЖ 930:94 (574)

ҒТАХР 03.20

Джалилов Асан Махмедович

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты

e-mail: amari_dzhalilov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9342-6171>

Шашаев Ауезхан Кадиржанович

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

e-mail: shashaevauvezhan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>

Мулдахметова Жанар Искандеровна

тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті

e-mail: zhanar_0869@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

САЯСИ РЕПРЕССИЯНЫҢ ДЕПОРТАЦИЯ ҚҰРБАНДАРЫ ҰРПАҚТАРЫНА ТИГІЗГЕН МОРАЛЬДЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ

Андатпа

Ғылыми мақалада XX ғасырдың 30 – 50 жылдардағы саяси репрессия және депортация нәтижесінде Қазақстанға күштеп қоныс аударылған этностардың ұрпақтарына тигізген моральдық және психологиялық зардаптары терең талданады. Кеңестік биліктің зорлық-зомбылыққа негізделген қоныс аудару саясаты жүздеген мың адамды өз атақонысынан айыруы олардың әлеуметтік және мәдени дамуына ауыр соққы болып тиді. Депортация құрбандарының ұрпақтарында жиі кездесетін психологиялық проблемалар, оның ішінде тарихи травма, өзінің этникалық тамырларынан ажырау, сәйкестікті іздеу, жалғыздық сезімі және ұжымдық естеліктердегі қайғы-қасірет сияқты мәселелер кеңінен зерттелген. Мақалада сонымен қатар, саяси репрессиялар мен депортацияның ұрпақтар санасына тигізген кері әсерлерін азайту үшін психологиялық қолдау мен тарихи жадыны сақтау, ұрпақтар арасындағы сабақтастықты нығайту шараларының маңыздылығы атап өтілген. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бүгінгі күні депортация құрбандарының ұрпақтары арасында өткеннің ауыртпалықтарын сезіну, тарихи әділеттіліктің қалпына келуі, естеліктерді жаңғыртуға және мәдени мұраны сақтауға деген сұраныс жоғары деңгейде сақталуда. Осы орайда, саяси репрессия мен депортацияның тарихи маңыздылығы және оның заманауи қазақстандық қоғамдағы рөлі, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және ұлттар арасындағы әлеуметтік және мәдени келісімді нығайтуға бағытталған іс-шаралардың маңыздылығы жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: Депортация, саяси репрессия, тарихи психология, психологиялық әсер, ұрпақтар тәжірибесі, тарихи әділеттілік.

Джалилов Асан Махмедович

Докторант PhD Международного казахско – турецкого университета им. Х.А. Ясауи

e-mail: amari_dzhalilov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9342-6171>

Шашаев Ауезхан Кадиржанович

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

e-mail: shashaevaezhan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>

Мулдахметова Жанар Искандеровна

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

Южно – Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауэзова

e-mail: zhanar_0869@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

**МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ
РЕПРЕССИЙ ДЛЯ ПОТОМКОВ ЖЕРТВ ДЕПОРТАЦИИ**

Аннотация

В научной статье проводится глубокий анализ моральных и психологических последствий, оказанных на потомков этносов, насильственно переселённых в Казахстан в результате политических репрессий и депортаций 1930–1950-х годов. Политика переселения, основанная на насилии со стороны советской власти, лишила сотни тысяч людей их исконных земель, что стало тяжёлым ударом по их социальному и культурному развитию. В статье подробно изучаются психологические проблемы, часто встречающиеся у потомков жертв депортации, включая историческую травму, разрыв с этническими корнями, поиск идентичности, чувство одиночества и скорбь, отражённую в коллективной памяти. Кроме того, подчёркивается важность психологической поддержки, сохранения исторической памяти и укрепления преемственности между поколениями для снижения негативных последствий политических репрессий и депортаций. Результаты исследования показывают, что сегодня среди потомков жертв депортаций сохраняется высокий уровень восприятия бремени прошлого, стремления к восстановлению исторической справедливости, актуализации воспоминаний и сохранению культурного наследия. В этой связи рассматривается историческая значимость политических репрессий и депортаций, а также их роль в современном казахстанском обществе. Особое внимание уделяется мероприятиям, направленным на восстановление исторической справедливости и укрепление социального и культурного согласия между народами.

Ключевые слова: Депортация, политические репрессии, историческая психология, психологическое воздействие, опыт поколений, историческая справедливость.

Jalilov Assan Makhmedovich

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University PhD Doctoral student

E-mail: amari_dzhalilov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9342-6171>

Shashayev Auezkhan Kadirzhanovich

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Associate Professor

Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology

e-mail: shashaevaezhan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>

Muldakhmetova Zhanar Iskanderovna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.

South Kazakhstan research University was named after M. Auezov

e-mail: zhanar_0869@mail.ru

THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF POLITICAL REPRESSIONS FOR THE DESCENDANTS OF DEPORTATION VICTIMS

Abstract

This scientific article provides an in-depth analysis of the moral and psychological consequences experienced by the descendants of ethnic groups forcibly resettled to Kazakhstan as a result of political repressions and deportations during the 1930s–1950s. The resettlement policy, rooted in violence by Soviet authorities, deprived hundreds of thousands of people of their ancestral lands, dealing a severe blow to their social and cultural development. The article thoroughly examines the psychological issues commonly observed among the descendants of deportation victims, including historical trauma, disconnection from ethnic roots, identity searching, feelings of loneliness, and grief reflected in collective memory. Additionally, the importance of psychological support, preserving historical memory, and strengthening intergenerational continuity is emphasized as a means to mitigate the negative impacts of political repressions and deportations. The study's findings indicate that today, the descendants of deportation victims continue to feel the burdens of the past, with a strong desire for the restoration of historical justice, revitalization of memories, and preservation of cultural heritage. In this context, the article explores the historical significance of political repressions and deportations, as well as their role in contemporary Kazakhstani society. Special attention is given to initiatives aimed at restoring historical justice and strengthening social and cultural harmony among nations.

Keywords: Deportation, political repressions, historical psychology, psychological impact, generational experience, historical justice.

Кіріспе

XX ғасырдың бірінші жартысында КСРО-да саяси репрессиялар мен этникалық депортациялар кең көлемде жүргізілді. Бұл құбылыстар мемлекет ішіндегі саяси жағдайды тұрақтандыру және билікке қауіп төндіретін қауымдастықтар мен жеке тұлғаларды жою мақсатында ұйымдастырылды. Алайда, репрессиялар мен депортациялар тек қана қоғамдағы оппозицияны басып қана қоймай, сонымен бірге жеке ұлт өкілдерінің өмір сүру ортасын өзгертіп, олардың әлеуметтік құрылымы мен мәдени болмысына үлкен зиян келтірді. Қазақстан, сол кездегі КСРО-ның бір бөлігі ретінде, саяси репрессия мен депортацияның ең үлкен алаңдарының бірі болды. Қазақстан аумағына корейлер, немістер, шешендер, ингуштар, күрдтер және басқа да ұлт өкілдері депортацияланды. 1930-1950 жылдар аралығында Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың саны миллионнан астам адамды құрады. Бұл үрдіс жаппай мәжбүрлеп қоныстандыру мен саяси репрессияның ауқымын көрсетіп қана қоймай, қазақ халқының тарихына терең із қалдырды. Саяси репрессияның және депортацияның зардаптары тек сол кездегі адамдардың ғана емес, сондай-ақ олардың ұрпақтарының да өміріне әсер етті. Депортация құрбандарының ұрпақтарына ата-бабаларының басынан кешкен моральдық және психологиялық зақымдар кері әсер тигіздірді. Бұл құбылыс ұрпақаралық травма деп аталады және психология мен социология салаларында маңызды зерттеу нысаны болып табылады.

Қазақстанда өткен тарихтың ауыртпалығын сезінетін көптеген этникалық қауымдастықтар әлі де бар. Депортация құрбандарының ұрпақтары қазіргі кезде өздерінің этникалық және мәдени болмысын қайтадан анықтауға тырысып, психологиялық мәселелермен бетпе-бет келуде. Моральдық-психологиялық зардаптарды зерттеу қазіргі қоғам үшін де маңызды, себебі бұл зерттеулер арқылы біз ұрпақаралық травманың салдарларын азайту, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және болашақта ұқсас жағдайлардан алдын алу шараларын әзірлей аламыз. Саяси репрессияның салдарын

зерттеу тек тарихи маңыздылыққа ие емес, сонымен бірге әлеуметтік ғылымдар мен психология салалары үшін маңызды мәселе болып табылады. Репрессия құрбандарының ұрпақтары арасында кездесетін депрессия, үрей, сенімсіздік және өзіндік құнсыздану сияқты психологиялық проблемаларды зерттеу, оларды жеңуге көмектесетін тиімді психологиялық және әлеуметтік қолдау шараларын жасауға мүмкіндік береді. 1917 жылдан бастап бұрынғы КСРО-да сталинизм құрбандарының жалпы саны шамамен 40 миллион адамды құрады. Олардың ішінде тәркіленгендер, аштықтан қайтыс болғандар, қалалардан қуылған «тап жаулары», атылғандар, түрмеге жабылғандар мен лагерьлерге айдалғандар, сондай-ақ қоныс аударылған халықтар бар. Бұл дегеніміз – бүгінгі күні Ресейде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың миллиондаған ұрпақтары өмір сүруде. 1917 жылдан кейін Кеңес өкіметі ұнатпаған және қорыққан азаматтарды қудалау басталды, бірақ оларды өздерінің жаулары емес, «халық жаулары» деп атады. Алдымен бұл «жаулар» кулактар, дін қызметкерлері, бұрынғы артықшылықты таптардың өкілдері және зиялылар болды. «Буржуазия», «кулактар», «тап жаулары», олардың балалары, туыстары Ресей халқының айтарлықтай бөлігін құрағанын ескерсек, өз тағдыры үшін қорқыныш Кеңес Одағында көптеген адамдарды қамтыды деуге болады. 1920 - шы жылдардың аяғында Кеңес Одағында қарай Мемлекеттік террор күшейе түсті [1, 175 б.].

1930-1953 жылдар аралығында 3 778 234 адамға қатысты үкімдер мен қаулылар шығарылды, олардың 786 098-і атылды; басқа деректер бойынша, 1930-1953 жылдар аралығында ОГПУ-НКВД-МВД істері бойынша 3 851 443 адам сотталып, олардың 776 082-і ең жоғары жазаға кесілген. ГУЛАГ лагерлерінде 14 жылда (1934 жылдан 1947 жылға дейін) қайтыс болған тұтқындардың жалпы санының 516 841-і немесе 53,6%-ы үш жыл ішінде (1941-1943 жж.) қайтыс болды, ал қалған 446 925 тұтқын (46,4%) 11 жыл ішінде (1934-1940 және 1944-1947 жж.) қайтыс болды [2]. Басқа деректер бойынша, лагерьлерде, колонияларда және түрмелерде 21 млн адам қаза болған [3]. Бұрынғы тұтқын Ю. Марголин өзінің есептеулері бойынша, кеңестік лагерьлерде жылына шамамен 750 мың адам қайтыс болды [4, 425 б.].

1932-1933 жылдардағы аштық кезінде КСРО аумағында әртүрлі мәліметтер бойынша 4-тен 10,8 миллион адамға дейін, ал 1946-1947 жылдары 0,8-ден 2 миллион адамға дейін қаза тапқан. Жалпы, 1920-жылдардың соңынан 1953 жылға дейінгі репрессиялардан 25-30 миллион адам өткен. Большевиктік режим орнағаннан кейін бірден интеллигенцияға қарсы қуғын-сүргін басталды. «Философиялық кеме» деп Петроградтан Штеттингке 160-тан астам адамды, негізінен философтар мен университет оқытушыларын, алып барған екі неміс кемесі – «Oberbürgermeister Haken» (29-30 қыркүйек 1918 ж.) және «Prussia» (16-17 қараша 1918 ж.) аталды [2]. Л. Бронштейн бұл акцияны былай деп түсіндірді: «Біз бұл адамдарды ататын негіз жоқ болғандықтан, бірақ шыдауға да мүмкін болмағандықтан жер аудардық» [2].

1922 жылы 19 мамырда В. Ленин былай деп жазды: «Бұлардың барлығы айқын контрреволюционерлер, Антанта қолдаушылары, оның қызметшілері мен тыңшылары және студент жастарды азғырушылар. Оларды үздіксіз және жүйелі түрде аңдып, ұстап, шетелге жер аударуымыз керек» [2]. Бұл Ресейдің ойшыл интеллектуалды элитасын жоюдың бастамасы болып саналды.

В. Ленин террорлық саясаттың басты ұйымдастырушыларының бірі болды. Себебі Кеңес Одағындағы саяси репрессиялар тікелей оның нұсқаулары бойынша жүзеге асырылды. Бұл нұсқаулар жаппай террорды бастауға, жергілікті жерде сотсыз ату жазасын ұйымдастыруға, күдіктілерді концлагерьлерге қамауға және басқа төтенше шараларды қолдануға бұйрық берді. Мысалы, 1918 жылы 9 тамызда В. Ленин Пензенск губерниялық атқару комитетіне «Кулактарға, поптарға және ақ гвардияшыларға қарсы қатыгез жаппай террор жүргізу керек; күдіктілерді қаладан тыс концлагерьге қамау керек» деген нұсқаулар жіберді [2].

1918 жылы В. Лениннің жарлығымен КСРО-да таптық жаулар мен еркін ойлайтындарды қайта тәрбиелеу үшін алғашқы концлагерь Соловкиде құрылды. 1918

жылы 10 тамызда В. Ленин Пензенск губерниясындағы кулактар көтерілісін басу туралы телеграмма жіберіп, 100 кулакты дарға асуды, олардың бар бидайын тартып алуды және кепілдерді тағайындауды бұйырды. 1922 жылы 19 наурызда Саяси бюроға жіберілген нұсқаулардың бірінде В. Ленин былай деп жазды: «Бізге қалай болғанда да шіркеу байлығын ең шешуші түрде тәркілеу қажет»,... «қатал және ештеңеге қарамай, қысқа мерзімде. Біз реакциялық буржуазия мен реакциялық дінбасыларының мүмкіндігінше көп өкілін осы себеппен атуымыз керек. Біз бұл топты бірнеше ондаған жылдар бойы ешқандай қарсылық білдіре алмайтындай етіп үйретуіміз керек» [2].

В. Ленин қайтыс болғаннан кейін оның ісін И. Сталин жалғастырды. «Үлкен террор» 1930 – жылдары басталып, нәтижесінде В. Лениннің бұрынғы серіктестері, көптеген партия және әскери басшылар, жоғары дәрежелі шенеуніктер және қарапайым халық қудаланып репрессияға ұшырады. Ал 1937 жылдан кейін «халық жауларының» отбасы мүшелерін лагерьлерге белсенді түрде қамай бастады. Олардың кәмелетке толмаған балалары балалар үйлеріне орналастырылды. XX ғасырдың 20 - жылдары басталған қасірет Екінші дүниежүзілік соғыстың кезінде де жалғасты. 1941 жылдан бастап КСРО - ның соғыстағы жеңісіне сенбейтіндер немесе неміс қаруының артықшылығы туралы айтқандар жеңілісшіл көңіл-күйде болды деп айыпталып, жауға көмектескені үшін жазаланды. Неміс тұтқынына түскендер, Отанына оралғаннан кейін он жылға лагерьлерге сатқындық жасағаны үшін сотталды. Соғыстан кейін Германияға мәжбүрлі жұмысқа шығарылғандар және соғыс кезінде немістер басып алған аумақтарда болғандар ұзақ мерзімге қамалды. Біріншілері ынтымақтастықта болды деп күдіктенді, екіншілері Еуропадағы өмірді көріп, оны КСРО-дағы өмірмен салыстырмауы үшін абайлады. Кінәсіз сотталғандардың көпшілігі айып батальондарында қаза тапты [2].

Большевиктердің өз халқына қарсы жасаған геноциді мен Холокост адамзат тарихындағы ең ауыр және қайғылы қолдан жасалған апаттар қатарында саналады. Бұл оқиғалар соншалықты жантүршігерлік болғандықтан, олардың мәнін түсіну қарапайым адам үшін, тіпті жылдар өтсе де, оңайға түспейді. 1930 жылдары Кеңес Одағындағы репрессиялар жүйесіз және бақылаусыз сипат алды. Енді кез келген адам «халық жауы» атанып, түрмеге жабылуы немесе лагерьлерге жіберілуі мүмкін еді. Көптеген айыптаулардың жалғандығы соншалық, оларға ресми түсінік беру қиын болатын. Мәселен, Сталиннің немесе кеңестік биліктің беделіне күмән келтірді деп қабылданған бір қалжың немесе әзілдің өзі қамауға алуға жеткілікті себеп бола алатын. Нәтижесінде репрессияға тек жеке тұлғалар емес, сондай-ақ бүтін ұлттар ұшырады. Репрессиялардың салдары өте ауыр болды. Сол ауыр салдарының бірі – репрессияға ұшыраған азаматтар және олардың ұрпақтарының моральдық - психологиялық травма алуы. Мақаланың жазылу мақсаты саяси репрессияның депортация құрбандарының ұрпақтарына тигізген моральдық - психологиялық зардаптарының нәтижесін анықтау. Бұл қазіргі таңда өте өзекті тақырып. Себебі репрессия мен депортация осыдан 70 жыл бұрын тоқтағанымен, оның зардаптарын кейінгі ұрпақтар да көруде. Қазіргі қоғамның әсіресе жастардың мемлекет институттарына сенбеуі, әлеуметтік оқшаулануы, өз мүдделерін қорғау дағдыларының төмендеуі, жауапкершіліктен бас тартуы депортация мен репрессиялардың тікелей салдары болып табылады.

Зерттеу әдістері мен деректер

Ғылыми мақаланы жазу барысында тарихи психологияның негізгі қағидаттары мен әдістері басшылыққа алынды. Ең алдымен, зерттеудің объективтілігі, толыққандылығы және нақтылығы қамтамасыз етілді. Материалдарды талдау барысында аналитикалық әдістер қолданылып, тарихи кезеңдерге бөлу, құжаттарды сипаттау және салыстыру мақсатында тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, айтылған тарих әдістері, яғни тарихи деректерді ауызша сұхбаттар арқылы жинау, сақтау және талдау тәсілдері қолданылды. Зерттеу дереккөздері ретінде ғылыми мақалалар, зерттеу нәтижелері, құжаттар жинағы, естеліктер және көркем шығармалар қолданылды. Әсіресе, XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы саяси репрессиялар мен депортация құрбандарының

ұрпақтарына тигізген моральдық-психологиялық зардаптарын зерттеу барысында Б.И. Ракишева редакциясымен шыққан «Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан)» еңбегі кеңінен пайдаланылды [9, 683 б.]. Бұл монографияда депортацияға ұшыраған азаматтар мен олардың ұрпақтарының сұхбаттары жарияланған, жалпы 16 ұлт өкілдерінің сұхбаттары қамтылған. Сонымен қатар, 2014 жылы үш томдық «Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.: сборник документов» құжаттар жинағы жарық көрді [13, 740 с.]. Бұл жинақта Қазақстанға халықтарды депортациялау тарихы архив құжаттары негізінде зерттелген. Жинақта Қазақстанның барлық архивтерінен алынған маңызды құжаттар жарияланған, олар зерттеудің дереккөздері ретінде кеңінен қолданылды.

Талқылау

1956 жылға дейін және 1964-1988 жылдары аралығында коммунистік тоталитарлық режимнің, соның ішінде жаппай саяси қуғын-сүргінді зерттеуге мемлекет тарапынан рұқсат берілмеді [5, 104 б.]. 1956-1964 жылдардағы Н.Хрущевтің «жылымығы» кезінде тоталитарлық биліктің туралы айтуға рұқсат етілгенімен, жүйенің дұрыстығына күмән келтіруге болмайтын еді. Дегенмен, Н.С.Хрущевтің ішкі саясатының арқасында заңсыз репрессияға ұшырағандар ақталды, бұл миллиондаған адамдарға жеңілдік әкелді. Н. Хрущевтің билігі тұсында 1962 жылы сталиндік террор туралы алғашқы шынайы басылым – А.И. Солженицыннің «Иван Денисовичтің бір күні» [6] повесі жарық көрді.

1980-ші жылдардың соңында М. Горбачевтың билігі кезінде демократиялық үрдістер күшейіп, азаматтардың ұлттық санасы ояна бастады. Нәтижесінде жылдар бойы сақталып келген үнсіздік тағы да бұзылды және екінші рет өткенді түсіну үрдісі басталды. Саяси цензураның әлсіреуі барысында В.Т. Шаламовтың «Колыма әңгімелері» (1987), А.И. Солженицынның «ГУЛАГ Архипелагы» (1989) сияқты көптеген естеліктер жарияланды, оларда лагерьлердің құрылысы, тұтқындардың өмірі мен қарым-қатынастары сипатталған. А.И. Солженицын террордың түп-тамырларын, оның мәні мен оны жүзеге асырған репрессивті жүйені егжей-тегжейлі талдады [7] [8].

А.Н. Рыбаков «Арбаттың балалары» (1987), Н.Я. Мандельштам «Естеліктерде» (1990), Е.С. Гинзбург «Катал маршрутта» (1991), Е. А. Керсновская «Жартастағы сурет» (1991) жаппай террор кезіндегі жекелеген адамдар мен отбасылардың өмір тарихын сипаттады. 1989-1999 жылдары Ресейде сталиндік кезең туралы көптеген еңбектер жарияланды. XX ғасырдың 20 – 50 жылдардағы қасіреттің шынайы ауқымы алғаш рет бүкіл халыққа белгілі болды. Осы жағдайларда оқиғаның куәгерлері өз естеліктерін қалдыруға асықты, ал қайтыс болғандардың туыстары жақындарының өмірі туралы шындықты жеткізуге тырысты. Ғылыми мақалада Ресей зерттеушілері В.Н. Земсковтың және А.Г. Вишневскийдің зерттеулерінің нәтижелері қолданылды. В.Н. Земсков 1980-ші жылдардың аяғында алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыда депортацияның себептері, барысы мен салдарын зерттеді [2]. Ал А.Г. Вишневский статистикалық деректерді қолдану арқылы сталиндік репрессиялардың КСРО демографиясына тигізген зардаптарын талдады [3].

Өкінішке орай, елімізде Кеңес Одағындағы саяси репрессиялар мен депортацияның зардаптары зерттелгенімен, тарих ғылымының психологиясы ғылым ретінде енді қалыптасуда. Себебі әуелі бастан КСРО - да тарих психологиясының ғылым ретінде дамуына мемлекеттің идеологиясы қарсы болды. Тәуелсіздік алған жылдары тарихшы ғалымдар тарих ғылымындағы ақтандақтарды жоюға кірісті. Нәтижесінде көптеген өзекті тарихи оқиғалар жаңа шынайы объективті көзқараспен жазылып, тарихи шындық қалпына келтірілді. Дегенмен, Г.Б. Козгамбаева [11] өз зерттеулерінде Қазақстанға депортацияланған халықтардың күнделікті өмірі мен депортацияға ұшыраған халықтардың Кеңес билігіне көзқарасын талдау жасады.

Ал Ресей тарихшылары XX ғасырдың 90 - жылдары тарих ғылымын тарихи методология және пәнаралық байланыстарды қолдану арқылы дамытуға кірісті.

Сондықтан, осы ғылыми мақаланы жазу барысында Ресей ғалымдарының еңбектері қолданылды. Мақалада тарих психологиясының ғылым ретінде қалыптасуына елеулі үлес қосқан К.В. Солоедтың [1] және психолог Н.В. Чинакованың [12] ғылыми зерттеулерінің нәтижесі кеңінен пайдаланды. Ал, XXғ. 30 - 50 жылдарды репрессияларды зерттеу барасында В.Н. Земсковтың [2], Ю.Н. Морголиннің [4], А.Н. Яковлевтың [16], Ю.Н. Афанасьевтің [15] және т.б. зерттеуші және жазушылардың еңбектері қолданылды.

1918 жылы адамдардың үлкен топтары мен тұтас халықтарды күштеп қоныс аудару басталды. Алғашқы құрбандары Терск облысының казактары болды, олар 1920 жылы өз үйлерінен шығарылып, Солтүстік Кавказдың басқа жерлеріне, Донбассқа, Қиыр Солтүстікке жіберілді, ал олардың жері шешендер мен ингуштарға берілді. 1930 жылдардың ортасында Ленинградта көптеген эстондықтар, латыштар, литвалықтар, поляктар, финдер және немістер тұтқындалды. Польша шекарасына жақын аумақтардан 65 мың неміс пен поляк Украинадан Солтүстік Қазақстан мен Қарағанды облысына қоныс аударылды. 1937 жылдың қыркүйегінде 172 мың корей этносы Қиыр Шығыстың шекара маңындағы аймақтарынан шығарылды. 1941 жылдың маусымында Литва, Латвия, Эстония және Молдавия КСР-інен шамамен 75 мың адам қуғындалды. Отбасылары Сібірге, арнайы қоныстарға жіберілді, ал отбасылардың басшылары лагерьлерге жіберілді. 1941 жылы 367 000 неміс Коми Республикасына, Оралға, Қазақстанға, Сібірге және Алтайға депортацияланды. Немістер әрекет ететін армиядан қайтарылды. 1942 жылы . оларды еңбек армиясына мобилизациялау басталды. Сол лагерьлерде олар зауыттар салды, орман ағаштарын кесіп, кеніштерде жұмыс істеді. 1943-1944 жылдары қалмақтарды, ингуштарды, шешендерді, қарашайларды, балқарларды, қырым татарларын, ноғайларды, месхеттік түріктерді, понтийлік гректерді, болгарларды, қырымдық сығандарды, күрдтерді – негізінен халықтың барлығын сатқындық жасады деген айыппен жаппай депортациялау жүргізілді. Бұл халықтардың автономиялары (бар болса) жойылды. 1948-1953 жылдары Армян КСР-інен 100 мыңнан астам әзірбайжандықтар Әзірбайжан КСР-іне депортацияланды. Бұл сандар бүгінгі таңда Ресейде зорлық-зомбылықпен қоныс аударған адамдардың миллиондаған ұрпақтарының өмір сүріп жатқанын көрсетеді. Отбасылар кішкентай балаларымен бірге 24 сағат ішінде өз үйлерін тастап, жаңа қиын сапарға шығуға мәжбүр болды, кейде бұл сапар айлар бойы созылып, адам төзгісіз, антисанитарлық жағдайларда, мұқтаждықта, суықта өтті. Жаңа өмір көбінесе мұздатылған жерге жеркепе қазудан басталды. Қоныс аудару кезінде ауру мен аштықтан балалар, қарттар қайтыс болды, ал көшіп-қонғандар өмірінің соңына дейін осы қорқыныштан арыла алмады. 1948 жылы депортацияланған халықтарға туған жерлеріне қайтуға тыйым салатын жарлық қабылданды. Бұл жарлықты бұзғандар 20 жылға еңбек лагерьлеріне кесілді. Осылайша, көптеген адамдар өздерінің туған жерлеріне бару құқығынан айырылды [10]. 1953 жылы И. Сталиннен кейін КСРО-да билік басына Н.С. Хрущев келгеннен соң, Сталинизм дәуірі аяқталды. Кеңес Одағы Коммунистік партиясының XX съездінде Н. Хрущевтің тарапынан И. Сталиннің мемлекет және партияны басқару әдістері қатаң сынға алынды. Депортация және саяси репрессияларға негізсіз ұшыраған азаматтарды реабилитациялау үрдісі басталды.

Нәтижелер

Депортацияға ұшыраған азаматтар үшін ең алғашқы әсерлер – өзінің туған елді - мекендерін тастап мәжбүрлі түрде басқа бейтаныс жерге баруы болды. Мысалы К.А. Магермова 1937 жылы Әзірбайжаннан Қазақстанға қалай депортацияланғанын есіне алады. Олар сол кезде ешқандай дайындықсыз, вагондарға мал сияқты тиіп жіберілген. Жолда көптеген қиындықтарға тап болған: аштық, суық және аурулардың салдарынан адамдар өмірден өтіп жатты, кейде оларды жерлеуге де уақыт болмады. Ата-анасының айтуынша, күз бен қыс айырығында ауа райы өте суық болып, жолаушылардың ешқайсысында жеткілікті киім болмаған. Тіпті адамдардың арасында киім-кешек, азық-түлік алуға үлгермегендер де бар еді. Олар мүмкіндігінше тірі қалуға тырысты. Қазақстанға жеткенде, олардың отбасын Үштөбеге орналастырды, содан кейін Киров

ауылына, Светлосовхоздың бірінші бөлімшесіне қоныс аударды. Сол жерде әр отбасыға өздеріне арнап тұрғызатын жеркепелер берілді, олар жаңа қоныста жаңа өмір бастады. Магерамованың айтуынша, тіршіліктің қиындығынан әртүрлі өсімдіктерді азық етуге тура келді. Кейде сабан жағып, кейде көкпек секілді өсімдіктермен азықтанып күн көрген. Жаңа ортада еңбекқор адамдар ауыртпалықтарға қарсы тұрып, кеңшарларда белсенді жұмыс істеді, сөйтіп өз жағдайларын жақсартуға тырысты. Магерамованың ата-анасы да осындай жұмысқа белсене атсалысты. Магерамованың өзі мен ағасы да, кішкентай болса да, отбасының ауыртпалығын бөлісіп, кеңшарда жұмыс істеді. Олар егістік алқабынан масақтардың қалдықтарын жинап, анасының қосымша нан пісіруіне көмектесетін. Сол нанды базарда сатып, өздеріне қажетті басқа азық-түлікпен айырбастайтын, өйткені берілген азықпен тамақтану қиын еді [9, 19 б.].

Психологиялық зақымдар. Депортацияға ұшыраған азаматтар үшін депортация жөніндегі оқиғаларды айту және еске алу қиынға соғады. 1944 жылы Қабарда-Балқар Автономиялық Республикасынан депортацияланған Х.Д. Месиров сол ауыр күндер туралы еске алып, себептерін түсіндіреді. Месировтың айтуынша, халықты көшіру партияның нұсқауы бойынша жүзеге асқан, бірақ не себепті көшіріліп жатқандарын ешкім түсінбеді. Бұл уақытта Сталиндік репрессиялар туралы сөз болғанымен, нақты мақсат пен себептер беймәлім еді. Қатаң әдістермен үйлерінен қуып, адамдарды көлікке салып алып кетуге мәжбүрлеген. Осы депортация 1944 наурыздың 8-і күні басталды. Месировты және оның жақындарын машиналарға отырғызып, белгісіз бағытқа алып кетті. Жолдағы қиындықтарды айта келе, ол пойызда 20 наурызға дейін жүргенін айтады. Күн суық, аштық пен шөлде қатты қиналғанын еске алады. Пойыз тоқтағанда, таңертең немесе түн ортасында вагондарға азық әкеліп отырды: шамамен 20 вагонға екі шелек ботқа мен бір қап кепкен нан ғана берілді. Бұл ботқа сұйық әрі дәмсіз болып, тек аштықтан қорғануға ғана жарайтын. Осы бір жалғыз ыстық тамақты күніне бір рет қана беретін, ол ботқаны арнайы екі адам дайындап отыратын. Бұл азапты сапарда олар 12 күн бойы сусыз қалды. Депортация басталатындығы туралы қауесет те болған еді. Бір жиналыста билік өкілдері барлығын жинап, тек қарақшылардың отбасыларын қоныс аудартатынын, ал қарапайым халыққа тиіспейтінін мәлімдеген. Қауіп төніп тұрғандай көрінгенімен, көпшілік өздерін қауіпсіз сезінді. Алайда, 8 наурыз күні депортация кенеттен басталып, барлық адамдарды, оның ішінде «тиіспейміз» дегендерді де көшіруге кірісті. Сол кезде ғана олар өздерінің де сталиндік репрессияның құрбанына айналғанын түсінді [9, 41 б.].

Репрессияланған азаматтардың кеңестік жүйеге көзқарасы және өткенді бағалау. Депортация және саяси репрессияға ұшыраған азаматтардың Кеңестік жүйеге көз – қарасы және өткенді бағалау көбінесе әлеуметтік шығу тегіне байланысты болды. Мысалы, ескі большевиктердің, жоғары лауазымды партиялық функционерлердің, халық комиссарларының, чекисттердің балалары өз ата – аналары және туысқандарының революцияға, ақтарды жоюға, әскери әрекеттерді басқаруға, кулактарды тәркілеуге, комсомолдарға, революциялық әскери кеңеске, Ішкі істер халық комиссариатының басқармаларына қатысқандарын мақтанышпен еске алады. Шынында да, оларда ата-аналарының өлтірулерге, тонауларға, бөгде мүліктерді тәркілеуге қатысқандығына байланысты басқа түрде ойлауға немесе уайымдауға негіз болған жоқ. Мұндай көзқарас 1956 жылдан кейін қоғамда большевизмді және оның көсемдерін идеализациялау бағыты алынғанымен сәйкес болды. Егер большевиктердің отбасыларында тұтқындаулар болып жатса, онда көбінесе түсініспеушілік, қисынсыз қате сезімі туындайтын. Өзін большевизммен, билікпен және оның құндылықтарымен сәйкестендірген адамдардың шындықты қабылдамауы соншалық, олар өздерін «қарапайым өліктер» ретінде «халықтың жаулары» қатарына қосылғандарына сенбеді. Ю. Марголин жазғандай, оларға болған жағдайдың мәнін түсіну үшін бірнеше жыл қажет болды. Халық комиссарының қызы, әкесінің сотта соңғы сөзіндегі: «Мен барлығын білгеннен кейін, өмір сүруге ынтам жоқ. Ал менің балаларым Интернационалмен бірге ән айтсын» деген сөздерін есінде

сақтағанын айтты. Тағы бір революционердің қызы өз әкесінің, танымал революционердің, 1920 жылдары казактарды жоюға қатысқаны туралы мақтанышпен еске алды [10].

Келесі бір коммунистік партия қызметкерінің ұлы жоғары лауазымды партиялық қызметкер, бұрынғы кеңестік республикалардың бірінде білім министрлігін басқарған, мәдениет саласында кеңестік режимге қарсы тұрған тұлғаларға қарсы күреске қатысқан, жергілікті тілдің жойылуына қарсы күресті басқарған әкесімен мақтанды. Ұлдың пікірінше, әкесі «ұлтшылдармен және саяси тұрғыдан адасып жүрген адамдармен күресуге көмектесті» [10]. Жаңа өмір иелері, негізінен, ең кедей отбасылардың өкілдері, тек пәтерлер мен материалдық құндылықтарды ештеңе айтпай ұрлаумен ғана шектелмей, бұрынғы элитаның мәнерлерін және салт-дәстүрлерін өздеріне үйренуге тырысты. Сондықтан «ескі большевиктердің» балалары революциядан кейінгі байлықты және өмір сүру тәртібін бұрынғы дворяндықтардың үлгісімен сипаттады. Көп жағдайда, отбасыларының қанқұйлы тарихына қарамастан, және олар өздері режимнен зардап шексе де, ата-аналарымен сәйкестендіру арқылы кеңестік және революциялық идеалдарға адал қалды. Кейбіреулерінде өткенді идеализациялау мен Сталинге және оның серіктестеріне деген жек көрушілік арасындағы бөліну қабылдауы болды. Қарапайым отбасылардан шыққан балалар саясаттың шынайы мәнді тезірек ұғынды, және дереу олар өздерін де, басқаларды да еш себепсіз жазаланып жатқанын түсінді. Мемлекет Ішкі істер халық комиссариатының көмегімен құл еңбегін пайдаланып отырғаны, ал елде адамдарды алдайтын қорқынышты алаяқтықтың бар екені, бірақ ол туралы айтуға болмайды дегенді түсіну оларға әлдеқайда жылдам жетті. Бұдан да жылдам бұл түсінікті бақытты еуропалық елдерден лагерлерге түскен шетелдіктер түсінді, олардың санасы жиырма жылдық пропагандистік жалғандықпен тұманданған жоқ. Бір тұтқын «лагерден оралған соң, өмірінің бәрін төмен қарап өткіздім» деді [10].

Оңтүстік өңірге Грузиядан депортацияланғандар арасында Исмайл Саникидзе кеңестік билікке қарсы антикеңестік пікірін ашық айтқан. Ол: «Кеңес үкіметі күш қолдану арқылы Кавказдан көптеген халықты, соның ішінде біздерді де көшірді. Олар Қазақстанға келгенде біздің өміріміз жақсарады деп уәде берді. Алайда, олай болмады, олар бізді алдады». Егер кеңестік билік болмағанда, біз жақсы өмір сүрер едік деген пікірі айтты [11, 11 б.].

Депортация құрбандарына және олардың ұрпақтарына қуғын - сүргіннің тигізген моральдық - психологиялық зардаптарын Н.В. Чинакова зерттеген [12]. Н. В. Чинакованың зерттеуіне сәйкес, депортация құрбандары және олардардың ұрпақтарында келесі психикалық зақымдар болады:

- Зақымның кез келген түрі сияқты, зақымданудан есеңгіреу жалпы энергия деңгейінің төмендеуіне әкеледі.
- Эмоционалдық реакциялардың қарама - қайшылығы.
- Адам екі жақты бейім - эмоциясыз болуға немесе шоктық эмоцияларға толы болады. Зақымданудан есеңгіреу байланыс орнату қабілетіне де кері әсер етеді. Мұндай адам қарым-қатынас орнатудан қашады немесе тым жақын қашықтықты қалайды.
- Стресспен күресу қабілетінің төмендеуі. Зақымданудан есеңгіреу кезінде нерв жүйесінің жұмысын қайта құрылымдайды. Нерв жүйесінің жұмысын бұзады.
- Серіктестік, әлеуметтік функцияларды және ата-ана міндетін орындау қабілетінің төмендеуі. Өз эмоцияларын бақылау қиынға соққан кезде балаларға зорлық көрсету немесе олардың қажеттіліктеріне жауап беруге қабілетсіздік.
- Өртүрлі ауырлық дәрежесіндегі психикалық ауытқулар [12].

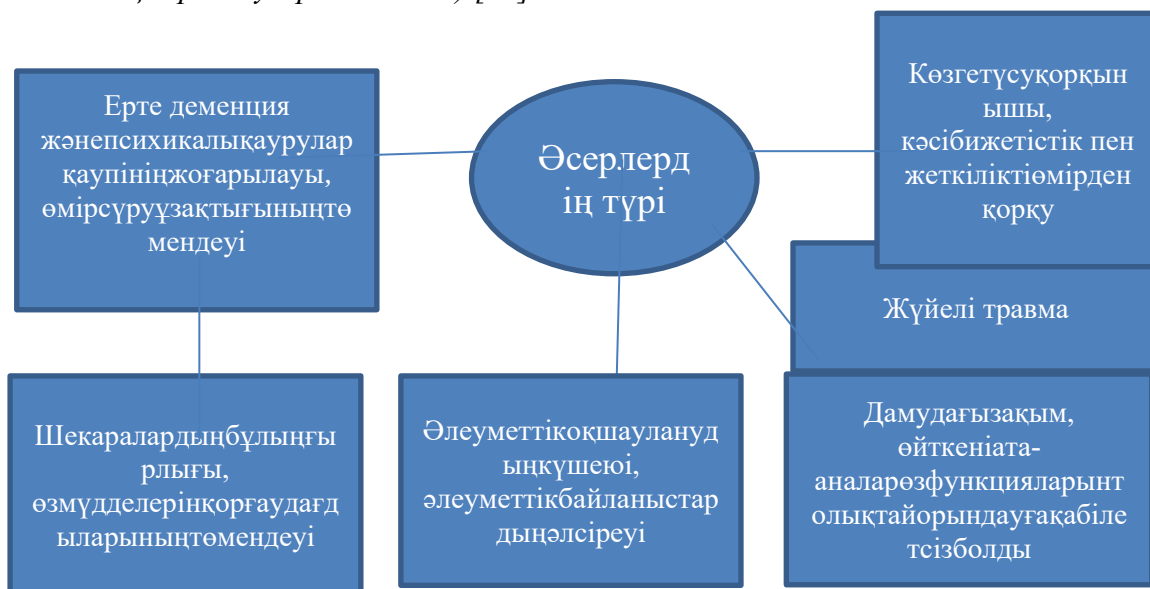
Көбінесе депортацияға ұшыраған адамдар өзін тірі адам ретінде сезінбейді. ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі Н.К. Надиров депортацияға ұшыраған кезін еске алады, ол кезде небәрі 5 жаста болған екен. Надировтың айтуынша, олардың ауылына әскерилер келіп: «Сіздерге басқа мекенге көшу үшін бір тәулік беріледі» деп хабарлайды.

Тұрғындарға ешқандай айыптау, тергеу немесе сот жүргізілместен, тек күрд ұлтының өкілдері болғаны үшін көшу бұйырылды. Олар тек ең қажетті заттарды алуға нұсқау алды, себебі ертесіне вагондарға тиеп алып кетеді деп мәлімдеді. Надировтың отбасының үлкендері осы сөздерді әлі күнге дейін еске алады, әсіресе «тиеу» деген сөзді – бұл адамдарға емес, заттарға немесе қоқысқа қарата айтылғандай естілген. Олар үшін белгіленген «жаңа мекеннің» қайда орналасқанын ешкім түсіндірмеді, ал қыс жақындап қалғандықтан, қандай жағдайларда өмір сүретіні және қандай заттар ең маңызды болатыны да айтылмады. Есік жабылып, әскерилер кеткен бойда, Надировтың анасы үлкен балаларының көмегімен қажетті заттарды жинай бастайды. Ауыл тұрғындары чемоданның не екендігін де білмейтін. Сондықтан барлық керекті заттарды түйіншекке, төсек-орынға орап, жіппен байлап қойған. Белгісіздікке аттана отырып, олар жаңа мекенге қайғыдан басқа ештеңе ала алмас еді. Бірақ, ең соңында, адамдар тек ұлттың үміті – балаларды ғана сақтап қалуға ұмтылды [13, 655 б.].

Сонымен қатар, зақымданудан есеңгіреу кезінде ерекше өзгерген шындық жағдайы пайда болады. Уақытты қабылдау өзгереді. Психикалық травма адамның өмірін «бұрын» және «кейін» деп бөледі. Адам өзінің бұрынғы қалпына орала алатынына сенбейді. Идентификалық өзгеруі орын алады. 1936 жылы Украинадан депортацияға ұшыраған поляк этносының өкілі В.Б. Кайданович сол кездегі жағдайды ерекше толқып еске алады. Ол кезде адамдардың көпшілігі жер аударылатынын білмеген, кенеттен келген бұл бұйрық бәрін дүр сілкіндірді. Бұл жаңалықты қабылдау өте қиын болды: ең алдымен қорқыныш сезімі басты. Жақындары да, ауылдастары да алғашында қайда бара жатқандарын түсінбеді, ал Қазақстан туралы ешкімнің нақты түсінігі болмады. Қазақстанның қаншалықты алыста екенін білсе де, ол жұмбақ әрі қорқынышты мекен ретінде қабылданды. Сол кездегі адамдар үшін бұл жер қазіргі замандағы Африкадай алыс әрі түсініксіз көрінді. Оларға бару керек деген бұйрық түскенде, әрине, адамдардың көңілінде «неге?» деген сұрақ туды. Бірақ В.Б. Кайдановичтің айтуынша, туыстарының арасында ешкім бұл сұрақты билікке қоя алған жоқ. Олар бұйрықтарды үнсіз орындап, тағдырға мойынсұнды. Бәрі тез арада жиналып, белгіленген тізімге жазылды да, сапарға дайындала бастады. Қорқыныш пен белгісіздікке толы бұл сапар оларды алыстағы Қазақстанға бастап апарды [9, 533 б.].

Депортацияның кейінгі ұрпақтың өмір сапасына әсері. Екінші және үшінші ұрпақтағы өңделмеген психологиялық зақымдар эмоционалдық қиындықтар ретінде көрінеді. Репрессияға ұшырағандардың балалары өз сезімдерін түсініп, көрсете алмайды немесе басқалардың сезімін түсініп, ортақтасуда қиындық көреді. Балалық шақтағы зорлық-зомбылық пен немқұрайдылық тәжірибелері оларда тәуелділік пен тәуелсіздікке қарсы тұру сияқты күрделі мінез-құлық үлгілерін қалыптастырады. Депортация мен репрессиялардың кейінгі ұрпақтың өмір сапасына әсерін Н.В. Чинакова жан – жақты зерттеп, анықтаған.

Кесте № 1. Депортация мен репрессияның кейінгі ұрпақтың өмір сапасына әсері. (Н.В. Чинакованың зерттеулері бойынша) [12]

Депортацияға ұшырағандардың бойында жоғарыда келтірілген әсерлердің болғанына 1941 жылы Украинадан депортацияланған неміс ұлтының өкілі С.В. Вензельдің сұхбаты дәлел бола алады. Оның сұхбатында әлеуметтік оқшауландудың күшеюін айқын байқауға болады. С.В. Вензель еске алады: “Шетелдермен хат алмасу 1970 жылдары болған сияқты. Бізге анамның немере сіңлісі жазды ма, әлде біз оны тауып алдық па, білмеймін, бірақ іздеу әрдайым жүріп жатты. Дегенмен, әрдайым көзге түсемін ба деген үрей болатын. Шынын айтсам, бұл үрейді әлі күнге дейін Ресейде адамдардың бойынан көріп жүрмін. Қарапайым адамдармен сөйлескенде, олардың бойында әлі де үрей бар екенін байқайсыз. Азияда болса, ол үрей сәл басылған, себебі ол жақта мүлдем басқа ахуал қалыптасқан: онда соғыс болған жоқ, көзқарас та басқаша болды. Осы жерге көшіп келгенде, немістерге деген қарым-қатынастың Азия республикаларына қарағанда өзгеше екенін байқадым” [9, 460 б.]. С.В. Вензельдің бұл пікірі шетелмен байланысты сақтаудың қаншалықты күрделі болғанын, алыс - жақын туыстарын іздеу кезінде төнген қауіпті жағдайларды көрсетеді.

Депортация И. Сталиннің тұсында жүзеге асқаны белгілі. Дегенмен депортация құрбандарының арасында И. Сталин қайтыс болғанда қайырғырғандар да аз емес еді. Бұл құбылыс адамдардың өз болашағы үшін үрей және қорқынышты білдіреді. Себебі И. Сталин қайтыс болғаннан соң, депортацияға ұшырағандар депортацияның жаңа толқынының басталуынан қорықты. 1937 жылы Ресейдің Қиыр Шығысынан депортацияланған Г.В. Теннің сұхбатынан И. Сталин қайтыс болған кезде депортацияға ұшырағандардың көңіл-күйін анық байқауға болады. Г.В. Тен сол кездегі оқиғаларды былайша баяндайды: “Мен 8-сыныпта оқып жүргенде Сталин қайтыс болды. Бұл біз үшін үлкен қайғы еді,” - деп бастайды ол. Бұл жағдай олардың отбасына терең әсер етті. Әжесі сол кезде алпыс жаста болған екен, және Сталиннің өліміне қатты қайғырып, күні бойы көз жасын тыя алмаған. Теннің айтуынша, әжесі: "Мен не үшін өмір сүремін? Мен өлгенім жақсы еді, неге ол қайтыс болды?" - деп қайта-қайта айтады. Осылайша, әжесі мен отбасы үшін Сталиннің қазасы ауыр қайғылы оқиғаға айналады, ол күні бойы көз жасын төгіп, өз өмірінің мәнін жоғалтқандай сезінді. Сол қайғы бүкіл отбасына тарады. Сол күні олардың үйінде аза тұту күні болып, мектепте де сабақтар тоқтатылды. Г.В. Теннің айтуы бойынша мектепте де мұғалімдер мен оқушылардың көңіл-күйі өте ауыр болды. Г.В. Тен Сталиннің өлімінен кейін оның орнына кім келетінін ойланып, бұл туралы мұғалімінен сұрағанда, тарих пәннің мұғалімі оны қатты сөгіп: "Сен қалай ондай сұрақ қоя аласың? Оны біреу алмастыра алады деп ойлайсың ба? Біз тұл жетім қалдық," - деп жауап берген [9, 235 б.]. Бұл сөздер Сталиннің қарапайым халықтың өмірінде ерекше орын алған тұлға ретінде сипаттайды. Сталиннің қайтыс болуы Г.В. Тен сияқты депортацияға ұшыраған көптеген адамдар үшін эмоционалды қайғылы сәт болып қалды десек болады, олардың жүрегінде бос орын қалдырды. Өкінішке орай, депортация мен саяси репрессия тек қуғын – сүргінге ұшыраған азаматтардың психологиясына ғана әсер етпейді. Саяси репрессиялар қоғам санасына да кері әсері тигіздіріп, қоғамның толыққанды дамуына айтарлықтай кедергі келтіреді. Депортацияның және саяси репрессиялардың қоғам санасына әсерін Н.В. Чинакова зерттеп, әсерлердің түрлерін жіктеген [12].

Кесте № 2. Депортацияның және саяси – репрессияның қоғам санасына әсері. (Н.В. Чинакованың зерттеулері бойынша) [12]

Әсердің жіктелуі	
Сенім жоғалту	Саяси репрессиялар мен депортация кезінде және одан кейін

	адамдар мемлекеттік институттарға, үкіметке және бір-біріне деген сенімін жоғалтады. Бұл созылмалы саяси оқшаулануға және әлеуметтік ыдырауға әкелуі мүмкін.
Ұжымдық травма	Репрессивтік зорлық ұжымдық жадта терең психологиялық травмаларды қалдырады. Бұл травмалар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, әділетсіздік, реніш және кек алу сезімдерін күшейтеді.
Қоғамның поляризациясы	Зорлық-зомбылық қоғамдағы қарама - қайшылықтарды тереңдетіп, оны қарама-қарсы топтарға бөлуі мүмкін. Бұл этникалық, діни немесе саяси қақтығыстарды тудырып, келісім мен ұзақ мерзімді бейбітшіліктің орнауына кедергі жасайды.
Азаматтық белсенділіктің төмендеуі	Депортациядан қорқу жағдайында азаматтар өз пікірін білдіруге немесе мемлекеттің саяси-қоғамдық өмірге қатысуға ықылассыз болады. Бұл демократиялық үрдістерді әлсіретіп, азаматтық қоғамның дамуына кедергі келтіреді.
Қорқыныштың мұрасы	Репрессивтік режимдер жүргізген саясат болашақ ұрпақтарға қорқыныш пен бағынуды мұра етіп қалдыруы мүмкін. Болашақ ұрпақ билік институттарынан қорқып өсіп, қарсылық көрсетуге немесе наразылық білдіруге бейімсіз болады.
«Ми» көші-қоны және демографиялық мәселелер	Жаппай депортациялар адамдарды қауіпсіздік іздеп эмиграциялауға мәжбүрлейді, бұл адам капиталынан айырылуға, экономиканың әлсіреуіне және демографиялық қиындықтарға әкеледі.
Экономикалық салдарлар	Депортация үрдісі экономикаға ауыр соққы беруі мүмкін, себебі құғын-сүргін кәсіпкерлерге, зиялыларға және қоғамның басқа да категорияларына бағытталады. Бұл экономикалық тоқырауға және кедейлікке әкелуі мүмкін.
Әлеуметтік және мәдени деградация	Азаматтардың шығармашылық бостандығын басу - мәдениет пен ғылымның құлдырауына, сондай-ақ қоғамдық бастамалар мен бірегейліктің жойылуына әкеледі.

Н.В. Чинакова зерттеуінің нәтижелерімен толық келісуге болады. Себебі қазіргі таңда азаматтардың арасында мемлекеттік институттарға, үкіметке сенбеушіліктің көрсеткіші басқа мемлекеттермен салыстырғанда жоғары болып есептеледі. Сондай-ақ, қазіргі қоғамда Кеңес Өкіметіне реніш әлі күнге дейін сақталып келеді. Мысалы, 1936 жылы В.М. Баумбах ата-анасымен бірге Украинадан Қазақстанға депортацияланды. Ол балалық шағын еске алып, сол кездегі Кеңес өкіметіне деген ренішін білдіреді. Мектепте сабақтар орыс тілінде өтетін, ал ол өз ана тілі неміс тілін ғана білетіндіктен, бұл оған үлкен қиындық туғызды. Сол кездері ол көшеге шыға бастағанда, өзінен алты жас үлкен бір бала оны үнемі мазақтап, кемсітетін. Сол баланың әкесі соғыста хабарсыз кеткен еді, ал ол Баумбахты "фашист" деп атап, үнемі тиісіп, жиі ұратын [9, 338 б.].

Депортацияға ұшыраған адамдардың басым бөлігі өз сенімін жоғалтса да, кейбіреулері үмітін үзбей өмір сүрді. 1944 жылы ата-анасы Шешен-Ингуш автономиялық облысынан депортацияланған А.В. Заурбекова сол кездегі адамдардың сенімі туралы былай еске алады: адамдар үмітпен өмір сүрді. Эшелондармен айдалып бара жатқанда да жұрт арасында «Сталин бәрін біледі, ол бізді осы қуғын-сүргіннен құтқарады, келесі станцияда тоқтатып, кері жібереді» деген қауесеттер тарады. А.В. Заурбекованың әжесінің естелігі бойынша бір білімді және парасатты адам, бұл жағдайдың кездейсоқ еместігін айтып, былай деп ескерткен: «Соғыс уақытында мұндай шығындар бекерден болмайды. Бізді кері қайтарады деп ойламаңыздар. Бұл – қателік емес, бұл әдейі жасалған шара.

Осыны неғұрлым ерте түсінсек, өмір сүруіміз соғұрлым жеңілдейді. Бұл – мемлекеттің жоспары. Сабыр сақтап, көну керек, бүгінгі күнді ойлаңыздар. Егер Алланың еркі болса, Кавказды тағы көреміз, бірақ бүгін емес, ертең де емес» [9, 627 б.]. Осылайша, депортацияға ұшырағандардың кейбірі үмітпен болашаққа қараса, басқалары бұл жағдайды қабылдап, сабырмен өмір сүруге бейімделе бастады.

Отбасылық байланыстардың бұзылуы. Депортация барысында кейбір азаматтар қайтыс болып, ал кейбіреулері жазықсыз тұтқындалған болатын. Олардың балаларын балалар үйіне орналастырды, ал бауырлары мен әпкелерін бөлек, жиі әртүрлі балалар үйлеріне орналастырылды. Мемлекеттік органдар кішкентай балалардың фамилиясын өзгертіп, туыстарының оларды тауып алуына кедергі жасады. Балаларды ата-аналарынан халықтың жауы ретінде бас тартуға мәжбүрлейтін, фамилиясын өзгерту ұсынылды, пионерлер мен комсомолға қабылданбайтындығымен қорқытатын.

1942 жылы Ресейдің Краснодар өлкесінен Қазақстанға депортацияланған грек ұлтының өкілі Х.В. Кипритиди балалар үйіндегі өмірі туралы сұхбатында сол кездегі жағдайды былайша сипаттайды: «Мен және менің ағам, әпкем балалар үйінде тәрбиелендік. Біз еш жерде өзіміздің депортацияланған азаматтар екенімізді айтқан емеспіз, әйтпесе, бізге білім алуға мүмкіндік бермейтін еді. Репрессияға ұшыраған азаматтардың балаларына, әсіресе гректерге, оқуға тыйым салынатынын білесіз бе, оларды оқу орындарына жақындатпайтын да. Менде балалар үйінің тәрбиеленушісі деген анықтама болғандықтан, оқуға мүмкіндік туды. Сол анықтама арқылы мен үш оқу орнын бітіре алдым» [9, 67 б.]. Х.В. Кипритидидің әңгімесінен депортацияланған және репрессияға ұшыраған азаматтардың балаларына жасалған шектеулер мен қиындықтарды көруге болады. Алайда, балалар үйінің тәрбиеленушісі ретінде ол білім алып, өмірде өз жолын таба алған. Балалар үйінде тәрбиеленген депортацияланған отбасының бір қызы өз естелігінде ата-аналарынан бас тарту туралы өтініш жазғаннан кейін, өзінің және әпкесінің Бүкілодақтық Лениндік Коммунистік Жастар Одағына (комсомолға) қабылданғанын былайша әңгімелейді: «Біз комсомолға мүше болуды, бәрі сияқты болуды қаладық. Ата-аналарымыздың кінәсіз екеніне сендік және олардың қайта оралатындарына үмітіміз болды. Мектептегі барлық балалар комсомолға мүше болатын, ал бізде бұл мүмкін болмады, бұл біз үшін өте маңызды еді. Кейін балалар үйінің директоры Мәскеуге арнайы тәрбиеші жіберді, және комсомолдың Орталық Комитетінің хатшысы бізге комсомолға қабылдануға рұқсат берді. Осы шешіммен тәрбиеші оралған соң, бізді, 15 жасымызда, комсомол қатарына қосты» [2].

Бұл естеліктен сол кездегі балалардың қоғамға кіруге деген үлкен ықыласын және отбасының тағдырына қарамастан, болашаққа үмітпен қарағандарын байқауға болады. Қылмыстың іздерін жою және репрессияларды жасыру, жазалаушылардың жұмысының маңызды бөлігі болды, сондықтан бұл қылмыстардың іздерін жою өте мұқият жүзеге асырылды. Мысалы, тұтқындалғандардың заттары мен хаттары қайтарылмады, атылған адамдар белгісіз жерасты қабірлеріне көмілді, солайша оларды ешкім ешқашан таба алмады. Кейбір отбасылар әлі күнге дейін ата-аналарының қайда атылғаны мен жерленгені туралы білмейді, және өмір бойы олар жоғалып кеткен іздерін әлі күнге дейін іздеуде. Тұтқаннан тірі қалған немесе босатылған азаматтар жиі өздері отбасылық құжаттарды, архивтерді, фотосуреттерді жоюға мәжбүр болды, осылайша өздері мен балаларын қауіпке ұшыратпау үшін, сондықтан да сол адам туралы өмір сүргендігін дәлелдейтін материалдық дәлелдер мәңгіге жойылды [2].

Қорқыныш, өткенді жоққа шығару және қайғыны сезіне алмау. Миллиондаған адамдардың өмірін жойған, бүкіл елдің көз алдында болған және жазасыз қалған қасірет бұрынғы КСРО аумағында өмір сүргендердің арасында қорқынышты сезімдер туғызды. Бұл қорқыныш бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Сталинизмнің қасіретін қоғамда да, отбасында да айту қиын. Тек жапа шеккендер ғана емес, сонымен бірге репрессиялардың куәгері болған адамдар да ауыр психологиялық травма алып қорқынышпен өмір сүрді. Бұл – адамдарды қорқытуға бағытталған саясат болды, және оның жемістері болды. Бұл

қорқыныш бүгінгі күнге дейін сақталып, адамдардың әділетсіз жағдайларды көргісі келмей, олармен айналысқысы келмей, құрбандармен сәйкестенбей, қайғыны сезіне алмай өмір сүріп жүр [2].

Жалпы үнсіздік – бұл бүкіл қоғамның басынан өткен зақымның нәтижесі. Н. Мандельштам бұл туралы: «Террордың ауасымен тыныс алатын адам тірі болса да, өледі» [14], - деп жазған.

Ю. Афанасьев қорқыныш пен мойынсұнудың арасындағы байланыс туралы айтады: «Зорлық-зомбылық пен террор адамдарды осындай күйге келтірді. Олар өздерінің өміріндегі оқиғаларға қарсы тұра алмайтын болды. Олардың ойлары мен сезімдері күшпен басылып отырды. Коммунизмнің құрылуына қатысты жоба жүзеге асыру барысында да зорлық-зомбылық көп болды... Осыған байланысты, күнделікті өмір кедей әрі қиын болды. Осындай жағдайларда, көпшілігі зұлымдық пен геноцидке төзуге мәжбүр болды, тіпті оларды ақтайтын жағдайлар болды» [15].

Өткенді жасыру бұл түсінікті үрдіс. Себебі өткен күндер туралы тек қауіпсіз ортада ғана айтуға болды. КСРО басшылығы және қауіпсіздік органдардың қызметкерлері арасындаузақ уақыт бойы репрессияларға тікелей қатысқан, ату және жазалау туралы бұйрықтарды қол қойған адамдар болды. Бұл бұйрықтарды орындаған жазалаушылар да тірі болды. Жаппай қуғын - сүргінді ұйымдастыруға қатысқандар ешқашан жазаланбады. Олардың тарапынан ешқандай кешірім де болған жоқ. Бұған қарап, қоғам үшін жаппай репрессияларға деген көзқарастың әлі де анық емес, екіұшты болып қалуын таң қалдыруға бола ма? Жылдар бойы қоғамның лексиконында жаппай өлтірулер мен репрессияларды қылмыс ретінде, онымен айналысқан адамдарды жазалаушылар ретінде, ал жаппай қуғын-сүргінді ұлттық апат ретінде бағалайтын нақты белгілер қалыптаспады. Бүгінгі күнге дейін посткеңестік елдерде, әсіресе Ресейде өмір сүріп жатқан көптеген адамдар сталинизмге және кеңестік идеологияға адал болып қала береді, бұл, өкінішке орай, оларға шындықты түсінуге мүмкіндік бермейді. Осылайша, Александр Яковлев: «Сталиндік басып-жаныштау әдістерінің адамгершіліксіз және абсурд екендігін түсіну, 1917 жылдан бері режимнің адамгершіліксіз екендігін мойындауға алып келер еді, бұл көпшілік орыс халқына үлкен жан ауруы болар еді, және бұрынғы көптеген идеалдардың, мағыналардың, әрекеттердің және қатынастардың құнсыздануына алып келер еді» [16], - деп жазды.

Қорытынды

1917 жыл – тарихымызда ерекше жыл. Бір жылдың ішінде 2 революция жүзеге асты. Қазан социалистік революциясының нәтижесінде мемлекетте бір партиялық тоталитарлық диктатура орнап, 1980 – ші жылдардың соңына дейін сақталды. Билік басына келген большевиктер Қазан төңкерісінің алғашқы күндерінен бастап мемлекетті қуғын - сүргін, репрессиялау, тәркілеу, қорқыту, үркіту және т.б. демократиялық қағидаларға сай емес қағидалармен басқарды. 1917 жылы қалыптасқан репрессивті жүйе 1930 жылдардың ортасында күшейіп, 1950 – ші жылдарға дейін жүзеге асты. Сонымен бірге, Коммунистік партияның көсемі И. Сталиннің жеке басына табыну жоғары дәрежеге жетті. 1930 жылдардың ортасында Коммунистік партияда ұжымдық басқару әдісі толығымен жойылып, И. Сталин мемлекетті және партияны жеке дара өзі ешкіммен санаспай басқарды. Салдарынын, Кеңес Одағының миллиондаған азамматары жазықсыз репрессияға ұшырады. Репрессияға ұшыраған азаматтар және олардың ұрпақтары мен туысқандары қатты психологиялық күйзеліске ұшырады. Саяси репрессиялар кезінде және одан кейін адамдар мемлекеттік институттарға, үкіметке және бір-біріне деген сенімін жоғалтты. Бұл созылмалы саяси оқшаулануға және әлеуметтік ыдырауға әкелді. Репрессивтік зорлық-зомбылық ұжымдық жадта терең психологиялық зақымдар қалдырды. Бұл зақымдар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, әділетсіздік, реніш және кек алу сезімдерін күшейтті. XXғ. 20 – 50 жылдардағы репрессивті саясат Кеңес қоғамдағы қарама – қайшылықтарды тереңдетіп, оны қарама-қарсы топтарға бөлді. Бұл этникалық, діни немесе саяси қақтығыстарды тудырып, келісім мен ұзақ мерзімді бейбітшілікке кедергі жасайды. Репрессиядан қорыққан азаматтар өз пікірін білдіруге немесе қоғамдық

өмірге қатысуға ықпалсыз болды. Бұл демократиялық үрдістерді әлсіретіп, азаматтық қоғамның дамуына кедергі келтірді. Сталиндік репрессиялар 1950 – ші жылдардың ортасында тоқталғанымен, Кеңес қоғамындағы психологиялық травманың салдары 1980 – ші жылдардың соңына дейін байқалды. Бұл жағдай тек 1985 жылы М. Горбачевтің билік басына келгенде ғана өзгерді. Жылдар бойы үнсіздік сақтаған Кеңес Одағының азаматтары 1980 – жылдардың соңында ғана өзінің қасіреті туралы айтты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Солоед К.В. Психическая травма в семьях, пострадавших от сталинских репрессий // Московский психотерапевтический журнал. — 2006. — № 4. Октябрь—декабрь. — С. 175—206.
2. Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) [Электронный ресурс]. — URL: http://scepsis.ru/library/id_937.html (дата обращения: 30.10.2024).
3. Вишневский А.Г. Демография сталинской эпохи [Электронный ресурс]. — URL: https://www.infran.ru/vovenko/60years_wv2/demogr5.htm (дата обращения: 30.10.2024).
4. Марголин Ю.Б. Путешествие в страну зека. — Москва: Зебра, 2008. — 448 с.
5. Котек Ж., Ригуло П. Век лагерей. Лишение свободы, концентрация, уничтожение. Сто лет злодеяний. — Москва, 2003. — 104 с.
6. Солженицын А.И. Один день Ивана Денисовича («Щ-854. Один день одного ЗэКа») : повесть // Новый мир. — 1962. — № 11. — С. 8—71.
7. Шаламов В.Т. Колымские рассказы. — Москва: Художественная литература, 1987. — 456 с.
8. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ (опыт художественного исследования) // Новый мир. — 1989. — № 7. — С. 7—95.
9. Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан) / под общ. ред. Б.И. Ракишевой. — Астана, 2013. — 683 с. — (Серия «Устная история»).
10. Солоед К.В. Психологические последствия репрессий 1917-1953 годов в судьбах отдельных людей и в обществе [Электронный ресурс]. — URL: <https://psyjournal.ru/articles/psihologicheskie-posledstviya-repressiy-1917-1953-godov-v-sudbah-otdelnyh-lyudey-i-v> (дата обращения: 30.10.2024).
11. Козгамбаева Г.Б. Қазақстанға депортацияланған халықтардың күнделікті өмірі, Сталин дәуірінің шындықтарының бірі ретінде (XX ғ. 30-50 жж.) // XII International Conference on Social Research and Behavioral Sciences, 12-13 November 2022, Antalya, Turkey. — 2022. — P. 419.
12. Чинакова Н.В. Последствия политических репрессий для человека и общества [Электронный ресурс]. — URL: <https://www.b17.ru/article/301625/> (дата обращения: 30.10.2024).
13. Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.: сборник документов. Т. 2 / редкол.: З.С. Айдарбеков, Л.С. Актаева, Н.Р. Джагфаров, Г.В. Кан, Е.А. Кузнецов, Н.Т. Калашникова, А.Т. Капаева, В.П. Осипов, В.Н. Шепель (отв.). — Алматы: LEM, 2014. — 740 с.
14. Мандельштам Н.Я. Вторая книга: воспоминания. — Москва: Московский рабочий, 1990. — 561 с.
15. Афанасьев Ю.Н. Опасная Россия. — Москва: РГГУ, 2001. — 240 с.
16. Яковлев А.Н. Сумерки России. — Москва: Материк, 2003. — 688 с.

REFERENCES:

1. Soloyed, K.V. (2006). Psychic trauma in families affected by Stalinist repressions. Moscow Psychotherapeutic Journal, (4), 175–206.
2. Zemskov, V.N. (n.d.). GULAG (historical-sociological aspect). Retrieved October 30, 2024, from http://scepsis.ru/library/id_937.html

3. Vishnevsky, A.G. (n.d.). Demography of the Stalin era. Retrieved October 30, 2024, from https://www.infran.ru/vovenko/60years_ww2/demogr5.htm
4. Margolin, Y.B. (2008). *Journey to the Land of the Zeks*. Moscow: Zebra.
5. Kotek, J., & Rigoulot, P. (2003). *The Century of Camps: Deprivation of Liberty, Concentration, Extermination: A Hundred Years of Atrocities*. Moscow.
6. Solzhenitsyn, A.I. (1962). One Day in the Life of Ivan Denisovich. *New World*, (11), 8–71.
7. Shalamov, V.T. (1987). *Kolyma Tales*. Moscow: Khudozhestvennaya Literatura.
8. Solzhenitsyn, A.I. (1989). The Gulag Archipelago (an artistic study). *New World*, (7), 7–95.
9. Rakisheva, B.I. (Ed.). (2013). *Deportation of Peoples to Kazakhstan in 1930–1950: Shared History (Interviews with Victims of Deportations in 1930–1950 to Kazakhstan)*. Astana: Oral History Series.
10. Soloyed, K.V. (n.d.). Psychological consequences of repressions of 1917–1953 on the fates of individuals and society. Retrieved October 30, 2024, from <https://psyjournal.ru/articles/psihologicheskie-posledstviya-repressiy-1917-1953-godov-v-sudbah-otdelnyh-lyudey-i-v>
11. Kozgambayeva, G. B. (2022). Everyday life of deported peoples in Kazakhstan as a reality of the Stalin era (1930s–1950s). In XII International Conference on Social Research and Behavioral Sciences (pp. 419). Antalya, Turkey.
12. Chinakova, N.V. (n.d.). Consequences of political repressions for individuals and society. Retrieved October 30, 2024, from <https://www.b17.ru/article/301625/>
13. Aydarbekov, Z.S., Aktaeva, L.S., Dzhagfarov, N.R., Kan, G.V., Kuznetsov, E.A., Kalashnikova, N.T., Kapaeva, A.T., Osipov, V.P., & Shepel, V.N. (Eds.). (2014). *From the History of Deportations. Kazakhstan. 1935–1939: A Collection of Documents. Volume 2*. Almaty: LEM.
14. Mandelstam, N.Y. (1990). *The Second Book: Memoirs*. Moscow: Moscow Worker.
15. Afanasyev, Y.N. (2001). *Dangerous Russia*. Moscow: RGGU.
16. Yakovlev, A.N. (2003). *Twilight of Russia*. Moscow: Materik.